

TARİHSEL PERSPEKTİFTEN VARLIK VERGİSİ UYGULAMASINA BİR BAKIŞ

Yrd. Doç. Dr. İhsan Erdem SOFRACI*

ÖZET

Tarihsel perspektiften ekonomik ve/veya sosyal bir süreci değerlendirmek, beraberinde bir takım riskleri de taşır. Bu riskleri en aza indirmenin yolu, yapılan çalışmada farklı kesimlerin görüşlerine yer vererek, gerçekte ne olduğu sorusuna objektif bir şekilde cevap aramaktan geçmektedir. Varlık Vergisi uygulaması da, maliye tarihimizde yer alan ve ortaya çıkardığı etkiler açısından tartışma yaratmış bir uygulamadır. Sorunun farklı yönleri vardır. Bütün bu farklı yönleri ortaya koyarken, konjonktürel gelişmeleri sürece dahil etmek kaçınılmaz görünmektedir. Bu çalışmamız, bu noktalardan hareket ederek, Varlık Vergisi uygulaması ve olası etkilerini değerlendirmek konusunda bir katkı sağlamayı amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Maliye Tarihi – Maliye Politikası – Varlık Vergisi

Jel Kodu: E62 – H20 – N10

AN OVERVIEW FROM HISTORICAL PERSPECTIVES TO THE WEALTH TAX ASSESSMENT

ABSTRACT

From historical perspective, economic and/or social process depends on a lot of risk. In this paper the way of minimize all of these risks, we determine both including different group views and objective answer to the question of what is actually happened through in the history. Into the wealth tax assessment, our fiscal history and reveals the problematic practice in terms of effects. There are different ways of the problem as well. Within all of these different way will evaluate, it does not seem without involve cyclical developments. This paper, which movement from this perspective, is intend to provide a contribution for the implementation of the wealth tax assessment.

Key Words: The History of Public Finance – Fiscal Policy - The Wealth Tax

Jel Classification: E62 – H20 – N10

* Mersin Üniversitesi, İ.İ.B.F, Maliye Bölümü, Çiftlikköy Kampüsü 33343 Yenişehir/Mersin, erdemsofraci@mersin.edu.tr

GİRİŞ

Mali uygulamaların tarih içerisindeki gelişimi her dönem farklı dinamiklerin ortaya çıkmasıyla, verilen reaksiyonların bir özeti olarak görülebilir. Ancak önemli olan, ortaya çıkan dinamiklerin dönemin karar alıcıları olan kadrolar tarafından doğru okunması ve analiz edilmesidir. Aksi takdirde, belki uygulama esnasında belki de çok sonra ortaya çıkan sorunlar ekonomi bürokrasisini ve dolayısıyla siyasi figürleri zor durumda bırakacaktır. Kaldı ki bu uygulama, devlet-vatandaş ilişkisinde temel unsurlardan biri olan vergi konusunda bir düzenlemeyse, sürecin yönetimi çok daha dikkatli yapılmalıdır.

Bununla birlikte, özellikle vergi ile ilgili düzenlemeler, yaratacağı yeni yük ve kaynak dağılımı etkisiyle mutlaka bazı kesimlere daha fazla olumsuzluk anlamında yansımacaktır. Özellikle vergi psikolojisi ve mali sosyoloji gibi kavramları da analize dahil ettiğimizde, bu olumsuzluğun genişleme olasılığı vardır.

Bu çerçeveden hareket ederek, çalışmamızın ilk bölümünde mali uygulamaların dayanak noktaları, olabildiğince kronolojik sıraya uygun olarak, sunulmaya çalışılmaktadır. II. bölüm bu uygulamalar içerisinde o dönem için neden “Varlık Vergisi”nin seçildiğini açıklama gayretiyle kaleme alınmıştır. III. bölümde ise verginin nasıl uygulandığıyla ilgili açıklamalar yapılmaktadır. Çalışma kapsamı itibariyle sosyal, siyasi, azınlık hakları vb.gibi ilişkili birçok noktayı dışarıda bırakmıştır, daha doğru bir deyişle sınırlı bir şekilde değinmiştir. Ancak, daha geniş kapsamlı bir çalışmayı hak edecek zenginliğe sahip bir konu olduğu açıktır.

1.MALİ UYGULAMA SÜREÇLERİNE İLİŞKİN BAZI BULGULAR

İktidar olmak belirli bir toplumsal öngörü doğrultusunda ve kurum ve kurallar aracılığıyla toplumsal düzenin sağlanması anlamına gelir. Bu da egemen kesimlerin kendi aralarında hem de bu kesimlerle toplumun diğer kesimleri arasında belirli hedefler etrafında bir mutabakat oluşmasını gerektirir. Böylesi bir mutabakatın oluşma süreci ise farklı kesimlerin egemen kesimler tarafından biçimlenen ve belirli hedefleri içeren düzenleyici kurum ve kurallar çerçevesinde gelişen pazarlık ve uzlaşmaları içermektedir.

Devlet iktidarı, öncelikle egemen kesimlerin belirli hedeflere yönelik bir toplumsal düzen oluşturma iddialarını içermektedir ve bu düzen kurum ve kurallar aracılığıyla oluşturulur. Yani kurum ve kurallar, düzenleyici

(regulatory) ve tanımlayıcıdır. Örneğin kurallar vergilendirme ilişkilerini, yani artı değere el konulma sürecinde vergi toplayan ve vergi yükümlüsü kesimler arasındaki ilişkinin niteliğini tanımlayıp bu ilişkileri düzenler. Ancak kuralları sadece iktidarı ellerinde tutanların kullandıkları bir araç olarak algılamak yanıltıcı olur. Kural koyma ve uygulama süreçleri aynı zamanda, farklı kesimlerin çıkarlarının uzlaştırıldığı ve iktidarın temsil ettiği egemenliğin sürekli tartışıldığı ve yeniden üretildiği ortamlardır (İslamoğlu,1991: 79-80).

Buradan hareketle, aynı dönemde iki farklı ülkede yaşanan mali gelişmelere kısaca bir bakış; uygulama farklılıklarını anlatmak açısından yararlı olabilir.

Osmanlı Bütçesi'nin ilk kez 1564-1565 mali yılında açık vermeye başladığını ortaya koyduğumuzda, 6,6 Milyon akçelik bu açık, XVI. Yüzyılın başında karşılaşılan mali bunalıma işaret etmektedir.

Falay(1989), bu mali bunalımın sebeplerini şu şekilde sıralamaktadır: i) akçedeki gümüş kaybı, enflasyon ve vergiler, ii) dünya ticaretindeki gelişmeler, iii) tımar sisteminin bozulması, iv) fetihlerin durması, v) yönetici sınıfın bozulması (Falay,1989: 70-74).

XVII. Yüzyıl'da Fransa'da yürütme organının başına Richelieu geçtiğinde ise, Osmanlı'daki "iltizam" sistemini de hatırlatacak bir 'vergi toplama' sistemini Fransa'da uygulamıştır. İlk olarak *Noblesse du Robe* denilen bir "mültezim sınıfı" yaratmıştır. Daha sonra bunların başına da denetçiler getirerek, böylece devlet hazinesine gelir girmesini oldukça etkili işleyen bir sisteme bağlamayı başarmıştır. Bu yolla, merkezi monarşiyi de güçlendirmiştir.

Bu örneğe baktığımızda, Fransa tarihinde, özellikle maliye alanında, monarşi ile aristokrasi arasındaki çıkar savaşlarının, süreci belirlediği görülmektedir. Hatta kimi liderler (XIV. Louis vb.gibi) aristokrasiyi eğlence ortamlarına sokarak onları siyasetten koparmayı, paralarına da bu eğlence ortamlarında harcamalarını teşvik etmiştir. Ancak, aristokrasinin kral için siyasi bir tehlike olmaktan uzaklaşması demek olan bu durum, söz konusu olan kesimin vergiden iyice bağışık olması nedeniyle, daha sonraki mali krizlerin tohumlarını ekmiştir (Belge,2011: 66).

1695'te Fransa ile hemen hemen aynı zamanda, Osmanlılar cizye sisteminde reform yaparak gayrimüslim cemaatlerin bütün yetişkin erkek üyeleri için üç ayrı yeterlilik düzeyi saptamışlardır. Anlaşılan temel amaç, Avrupa eyaletlerinde fetih zamanından beri yürürlükte olan eski hane

vergisini terk edip, daha katı islami normlara dönmekti. Üç basamaklı sistemdeki vergi yükümlülerinin büyük çoğunluğu orta kategoride yer almakla birlikte, kişisel vergi sistemi devam edecekti (McGowan,2004: 836).

Diğer taraftan, Osmanlı Hazinesi cizyede reform yaptığı yıl, bir de diğer ana gelir kaynağı olan iltizamlarla ilgili bir tecrübeye girişti. Hükümet, nakit avans (muaccele) karşılığında malikâne vermeye (ömür boyu iltizam sözleşmeleri yapmaya) başladı; bu hazine üzerindeki baskıları hafifletmek için alınmış kısa vadeli bir önlemdi. İlk olarak Suriye ve Doğu Anadolu’da uygulamaya konulan malikâne sistemi, sadece kısa vadeli getirileriyle ilgilenen mültezimlerin aşırı sömürsüne karşı bir panzehir olarak yorumlanmıştır. Bu görüşe göre, malikâne statüsü, mültezimin, sorumluluğu altındaki köylülerin refah düzeyini koruması için bir neden oluşturmaktaydı (McGowan: 836).

Bu durum, Osmanlı Devleti’nin işleri nasıl yürüttüğüne ilişkin iyi bir örnek olabilir. Şöyle ki; *“önceki yüzyıl boyunca uyguladıkları ihalelere dayalı iltizam sisteminde kapsamlı bir reform yapmak yerine, zamanla onun yerini alan veya onunla bütünleşen yeni bir sistem kurmuşlardır. Dolayısıyla yeni sistem, yararlılığı küçük ölçekli bir tecrübeyle sınılandıktan sonra tam olarak benimsenmişti”* denilebilir (McGowan: 837).

Ancak iltizam sisteminin yaygınlaşması yöneticilerin üretici sınıfla doğrudan ilişki kurmasını da zorlaştırmıştır. Köylüler çoğu zaman mültezimlerin ajanlarıyla karşı karşıyaydılar. Köylülerin kendi kendilerine toprak üzerinde hak iddia etmeleri ve vergiden muaf olan vakıf kurumunun kötüye kullanılması da devletin toprak üzerindeki denetimini sarsan etmenler arasındaydı. Yöntem ne olursa olsun sonuç aynıydı, kiracı, mal sahibi, vakıf yöneticisi ve hatta köylü üretimin cinsini, miktarını ve yönünü belirlemede özgürlük kazanıyordu. Diğer bir deyişle Osmanlı devleti imparatorluk ekonomisinin en önemli kesimi olan tarım üzerindeki denetimini yitiriyordu (Kasaba,1993: 19).

Kasaba’nın yukarıda yaptığı gözlemi genişletmek adına Arıcanlı’nın (1998) Osmanlı tarihinde mülkiyet haklarındaki değişimler konusunda yaptığı çalışmaya göz atmakta fayda görmekteyiz.

Buna göre, tarım yöntemlerinde ilişkilerin değişmesiyle özel mülkiyetin doğuşu arasında nedensellik ilişkisine bakarken üç tarihsel gelişmenin hesaba katılması gerekiyor. Bunlar: a) Ticari tarımda devletin de desteklediği gelişme; b) Büyük ölçekli tarım biçiminde, kapitalist mülkiyet ilişkileri gibi görünen yeni ilişkilerin doğuşu ve c) Devletin tarım gelirleri

üzerindeki hak iddiasından vazgeçmesinin etkileri olarak sıralanabilir (Arıcanlı,1998: 135).

Arıcanlı, yukarıdaki durumların her birinden büyük toprak mülkiyetinin doğuşunu çıkarsamanın mümkün olduğunu, ancak Osmanlı bağlamında böyle bir sonuca varmanın güçlüğünden bahsetmektedir.

Şöyle ki; “Osmanlı’daki hemen hemen bütün belli başlı dönüşümler, toprak mülkiyetinin özel mülkiyet niteliği kazanmasıyla değil, devletin icraatıyla açıklanabilir. Bu dönüşümlerden her biri, tarım yöntemlerinde ve üretim ilişkilerinde esaslı bir değişimdir, ancak, mutlaka büyük toprak mülkiyetine yol açmamışlardır. Güçlü yerel unsurların varlığına rağmen, devletin rolü dönüşüm sürecinde merkezi bir yer işgal etmektedir” (Arıcanlı: 135).

İlerleyen zamanda, 1770’lerden 1840’lara kadar sık sık yaşanan savaşlar ve girilen reformlar nedeniyle, Osmanlı maliyesi büyük boyutlara varan bütçe açıklarıyla karşı karşıya kalmıştır. 1820’lerde ve 1830’larda en yüksek noktaya ulaşan bütçe açıkları karşısında devlet, vergi kaynakları üzerindeki denetimini arttırmaya ve iç borçlanmaya ağırlık vermeye çalışmıştır.

Başka önlemlerin yeterli olmadığı yoğun mali bunalım dönemlerinde ise, tağşişe başvurmak zorunda kalmıştır. Osmanlı tarihinin en hızlı tağşişleri, reformcu ve merkezîyetçi padişah II. Mahmud döneminde (1808-1839) yapılmıştır. Bir başka deyişle, gümüş içerikli Osmanlı parası bu dönemde bakır mangıra ya da pula dönüşmüştür. Tağşişlerin zamanlamaları ve büyüklükleri incelendiğinde, devletin tağşişlerin toplumsal ve siyasal maliyetlerine, özellikle de yeniçeriler ve diğer kentli kesimler arasında yol açtığı muhalefet dalgasına karşı duyarlı olduğu anlaşılmaktadır (Pamuk,1999: 204).

1850’den sonra batının ticaret sermayesi yanı sıra endüstri sermayesi de ülkeye girmiştir. Daha çok liman şehirlerinde hammaddeyi birinci safhada değerlendiren bu sanayi kuruluşları Türkiye’nin sanayileşmesinden çok, dış kontrolün artışının bir kanıtı olmuştur. Bunların kurulması doğal kaynakların kontrolünü gerektirmiştir.

Peki, bu durum nelere yol açmıştır sorusunu; İlhan Tekeli’nin (2008) satırlarından izleyelim: “1858’de arazi kanunnamesi ile toprak üzerinde özel mülkiyete imkân verilmiştir. Bu Osmanlı düzeninin temeli olan toprak rejiminin ortadan kalkışı oldu. Kanunun uygulanabilmesi için yabancı ülkeler, memleketin kadastrounun yapılmasında kullanılmak üzere kredi

vermişlerdi. 1869'da çıkan Safer Kanunu ile yabancı uyruklulara Türkiye'de toprak sahibi olma hakkı tanınmıştır. Düyun-ı Umumiye sisteminin, Muharrem Kararnamesiyle 1881'de yürürlüğe girmesiyle Osmanlı kaynakları üzerinde yabancı ülkelerin kontrolü açık bir statüye kavuşmuş ve azamiye varmıştır" (Tekeli,2008: 46-47).

Sonuç olarak sanayide görülen bu gelişme ve gerileme, kimi mekân organizasyonlarında da önemli değişimleri beraberinde getirmiştir. Örneğin; feodal dönemlerde üretim fonksiyonlarını layıkıyla yerine getiren Anadolu şehirleri artık sadece dağıtma ve toplama fonksiyonlarını olan ticaret şehirleri haline gelmişlerdir.

Sonuçları itibariyle bir başka uygulama olan kaimeye de değinmek gerekmektedir bu noktada. Osmanlı Devleti bu uygulamaya, devletin mali ve siyasi açıdan zorda ve bunalımda olduğu dönemlerde başvurmuştur.

Bu konuyla ilgili, Ali Akyıldız'ın (2003) çalışması bir hayli geniş bilgi sunmaktadır. Akyıldız'ın belirttiği üzere "Osmanlı Devleti kaimeyi bir tedavül aracından çok, bir iç borçlanma ve finansman vasıtası olarak telakki etmiştir. Bunu buhranın aşılmasından hemen sonra kaimeyi piyasadan çekmek istemesinden anlıyoruz" (Akyıldız,2003: 429).

Ancak yukarıda belirtilen piyasadan çekme isteği gerçekleşmemiş, kaimeler Türkiye Cumhuriyeti hükümeti tarafından ortadan kaldırılmıştır.

Diğer taraftan, Osmanlı Devleti kaimeyi çıkarırken bunları ne zaman geri ödeyeceğine dair takvimi de başta belirlemişti. Kaime emisyonuyla, Tanzimat reformlarını, 1853-56 Kırım Savaşı'nı, Cidde ve Suriye olaylarını, 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'nı ve nihayet Birinci Dünya Savaşı'nı finanse etti. Görüldüğü gibi bu mali tedbire, devletin zor bir vaziyette bulunduğu sıralarda en son çare olarak başvurulmuştu (Akyıldız: 429).

Osmanlı'nın XVIII. Yüzyılın başından beri yaptığı savaşlarda yenilmesi, bir anlamda fakirleşmesini beraberinde getirmiştir. Savaşlardan elde edilen kaynakların ve ganimetlerin azalması, beraberinde devlet bütçesinde giderek artan açık sorununu ve bir takım yanlış uygulamalarla bozulan (mültezim, tağşiş vb. gibi) vergi ve para politikasını beraberinde getirmiştir. Halkın bir taraftan fakirleşmesi, artan yenilgilerle kaybettiği umutları, zanaatkâr olarak var olan kesimin sığılığı gelir sağlayıcı işler yaratmak ve yapmak anlamında kısıtları oluşturmaktaydı.

Sürecin ticari hayat ve esnaflıkla ilgili fotoğrafını çekebilmek için, XVIII. Yüzyıl sonlarında Osmanlı Esnafı'nın profili ve ticaret hayatı ile ilgili

olarak Kırılı ve Başaran (2012) tarafından ortaya konulan veri ve analizlere bakmakta fayda görmekteyiz.

Bu çalışma, III. Selim döneminden kalan arşiv kayıtlarından “Kefalet Defterleri” adı altında bir dizi defteri esas almaktadır. 1792 yılından itibaren hazırlanmaya başlanan ve takip eden yıllar içinde devam eden bu defterler, yazarlar tarafından “adeta bir nüfus yoklaması” olarak nitelendirilmektedir.

Burada önemli olan husus; bireyi ailesine, mahallesine, meslektaşlarına, dindaşlarına veya hemşerilerine bağlayan kendiliğinden oluşmuş bağlar iken *kefalet sistemi* üzerinden bireylerin birbirine bağlanması devlet tarafından dayatılan en önemli zorunlu bağlar arasındadır (Kırılı ve Başaran,2012: 8).

Bireysel sorumluluğu kefalet yoluyla içinde bulunduğu geniş grubun kolektif sorumluluğu haline dönüştüren, diğer bir deyişle “kolektif izlemeye dayanan kapalı bir sistem” olan kefalet sisteminde birey, kendi tekilliği içinde değil, ancak bağlı bulunduğu grubun bir parçası olarak devletin görüş alanı içerisinde.

Bu durumun hem toplumsal denetim hem de uygulanacak mali düzenlemelerle ilgili devlete bir avantaj kazandırdığı görülmektedir. Uzun bir dönem uygulanması da, sistemin iyi işlediğine dair bir işaret olarak görülebilir. Nihayet Kırılı ve Başaran tarafından da belirtildiği üzere; “bu durum ister meslek grupları ister dinsel gruplar isterse mahalleler olsun modern dönemle karşılaştırılamayacak ölçekte özerk alanların oluşumuna ve bu özerk alanların temsilcileri vasıtasıyla devletle ilişki kurmasına yol açmıştır” (Kırılı ve Başaran: 9).

Osmanlı Devleti, bir taraftan özerk alanların oluşumuna ve bunun oluşturduğu ilişkilere beşiklik ederken, diğer taraftan Osmanlı ekonomisinde bağımlılık ve büyüme konusunda gelişmeler de farklılık arz etmektedir. Şevket Pamuk (2005) bu konuyla ilgili süreçleri, alt dönemler yardımıyla değerlendirmiştir.

Buna göre; “1820’lerden itibaren hızla büyüyen Osmanlı-Avrupa ticareti, bir yandan dış pazarlara yönelik tarımsal meta üretimini yaygınlaştırırken, öte yandan da zanaatlara dayalı tarım dışı üretim faaliyetlerinin gerilemesine yol açmıştır. 1850’lerden sonra imparatorluğu girmeye başlayan yabancı sermaye ise devlet borçları ile demiryolları gibi dış ticareti geliştirmeye yönelik altyapı yatırımlarında yoğunlaştı. Tarım ve sanayi gibi doğrudan üretim alanlarına yabancı sermaye sınırlı kaldı. Bu

nedenle yabancı sermayenin Osmanlı toplumsal kuruluşunda var olan üretim yapıları üzerindeki etkisi doğrudan değil, meta üretiminin ve özellikle dünya pazarlarına yönelik meta üretiminin yaygınlaşmasını sağlamak yoluyla olmuştur” (Pamuk,2005: 152).

Bir önceki dönemin iktisadi mantığına uygun şekilde ve devletin ekonomik hayata üretici olarak müdahalesinin en tipik örneklerinden biri de 19. Yüzyılın ikinci yarısında devlet yatırımı olarak fabrika açılmasıdır. Örneğin Hereke’de sadece sarayın gereksinmelerini karşılamak üzere kurulmuş olan dokuma fabrikası faaliyete geçmiştir. Bursa’da aynı şekilde devlet yatırımı olarak 1852 yılında Hümayun İpek Fabrikası açılmıştır. Örneğin Bursa’da esas olarak Osmanlı azınlıklarının ve Avrupalı girişimcilerin açtığı fabrikalarda işçi sayısı hızla artmıştır (Aktar,2006: 219).

1910’lara geldiğinde iç ve dış pazarlar için tarımsal meta üretimi yaygınlaşmış, ortaya yeni üretim yapıları ve yeni birikim kaynakları çıkmıştır. Devlet adına vergi toplamak önemini yitirirken, büyük toprak mülkiyeti ve dış ticaret en önemli birikim kaynakları durumuna gelmiştir. İmparatorluğun dış ticaretini yabancı sermayedarlarla birlikte ellerinde tutan azınlık tüccarların gücü artmıştır (Pamuk,2005: 152).

Bu şekilde, mali uygulamalara ilişkin kimi kilometre taşlarını, tarihsel bir perspektif oluşturmaya çalışarak ve neden-sonuç ilişkisiyle ortaya koymaya çalıştık. Şimdi bu çalışmanın temel unsurlarından biri olan Varlık Vergisi’ne neden ihtiyaç duyulduğuna dair hazırladığımız bölüme geçiş yapabiliriz.

2.NEDEN VARLIK VERGİSİ?

Bu noktada, çalışmamıza konu olan Varlık Vergisi’nin uygulandığı dönemin politik ve ekonomik düzenini ana başlıklar halinde belirtmek yerinde olacaktır. Bunu yaparken öncelikle amacımız, maliye tarihi içerisinde önemli bir gelişmeyi objektif bakış açısıyla sunmak ve bu anlamda literatüre katkıda bulunmaya çalışmaktır. Doğal olarak, Varlık Vergisi uygulamasının azınlıkların ekonomik, toplumsal ve siyasi bir aktör olarak yer aldığı bir analiz ile tamamlanması, çalışmamızın niteliği açısından geliştirilmesine katkıda bulunacaktır.

Bu anlamda ilk olarak, bazı kesimlerce Cumhuriyeti kuran zihniyetin görüşlerini yansıttığına inanılan ‘Kadro Dergisi’ tarafından dile getirilen ve uygulanan devletçi politikanın gerekçelerine kısaca değinmek, o dönemki

uygulamalar zemin hazırlayan koşulların anlaşılması açısından yararlı olabilir.

Adı geçen dergide açılan sürekli bölümler vardır. Bu bölümlerden biri **Millet İktisadiyatı'dır**. Bu bölümdeki “*Müstemleke İktisadiyatından Millet İktisadiyatına*” adlı yazıyı Vedat Nedim yazmıştır. Buna göre Türkiye “devletin, bir millet iktisadiyatını yaratmak cehdini bir millet işi haline” henüz sokamamıştır. Bütün dünya anarşik iktisattan, planlı iktisada doğru yürümektedir. Şuurlu iktisat siyasetinin en canlı nişanesi **program ve plandır** (Tekeli ve İlkın,2003:150).

Derginin bir başka sürekli bölümünü **Cihan İktisadiyatı** oluşturmaktadır. Bu bölümde İsmail Hüsrev'in “*Ham madde Memleketlerindeki Para Buhranının Karakteri*” adlı yazı yer almaktadır. Dergideki, verilere, istatistiksel analizlere dayanan, teknik niteliği ağır basan tek yazı budur. Dünyada yaşanan bunalımın önce sanayi memleketlerinde başladığı, daha sonra hammadde memleketlerinde yaygınlaştığı anlatılmakta, dünya ticaretinin daralmasına ilişkin sayılar verilmekte ve “*Milli İstiklalini garbın finans emperyalizmine karşı müdafaa eden bir memleketin, parasını korumak için istikraz yoluna sapacağı aklımıza bile getiremiyoruz*” denilmektedir (Tekeli ve İlkın: 150-151).

Bu anlamda, bahsedilen hareketin içerisinde yer alan Burhan Asaf Belge'nin biyografisi üzerine kapsamlı bir çalışmayı kaleme alan Aytaç Yıldız'ın (2011) çalışmasını esas alarak konuyu detaylandırmak gerekirse; “*Türk inkılabı her sahada devletçidir ve kalkınmasının tek yolu budur. Devlet sanayileşmeye öncülük etmeli, dış ticareti kendi tekeline almalıdır. Yapması gereken en önemli girişim, bir an önce yüksek tekniğe sahip hale gelmektir. Devletçilik sisteminin gerçek anlamda uygulanabilmesi için, plan düşüncesinin her dalda uygulanabilmesi gerekmektedir*” (Yıldız,2011:119-120).

Belirtildiği üzere, bir dönem önce Avrupa'nın hem siyasi hem de ekonomik ve düşünsel sahalarda üstünlüğünü kabul etmiş olan “Tanzimatçı zihniyet” kökten yanlış bulunarak, Osmanlı'nın Batı'nın bir yarı-sömürgesi durumuna geldiği ve Türk inkılabıyla birlikte bu körü körüne taklit durumunun sona erdiğine vurgu yapılmaktadır.

Bu noktada Türkiye'de devletçiliğin uygulanması konusunda istek ve coşku konusunda bir sıkıntı olmadığı net olarak anlaşılrsa da, uygulamada ortaya çıkan sorunlar ve bunları çözecek yaklaşımlar konusunda aynı yaklaşımı bulmak zaman ilerledikçe güçleşmiştir.

Örneğin; Dr. Von der Porten 22 Mart 1939 tarihli “Devlet ve Hususi Sinai İşletmelerinin Kontrolü İrşası ve Islahı Hakkındaki” çalışmasında şu iki soruya cevap bulmaya çalışmıştır. Bunlardan birincisi, kamu iktisadi teşebbüslerinin kurulması neden pahalıya mal oluyor? İkincisi ise, kamu iktisadi teşebbüsleri neden pahalı üretiyor? (Tekeli,2009: 187).

Bu raporda kurulan fabrikaların pahalılığı şöyle belirtilmiştir: *“Memleketimizin sanayi inkişaf devresinde bulunması itibariyle yapılan hataların tashihinden ziyade yeni fabrikaların tesisinde hatalardan içtinap daha fazla haizi ehemmiyettir. Genç Türk sanayii asıl kuruluştaki hatalardan mutazarrır olmaktadır.” Bu konuda iki örnek vermektedir, “...başka memleketlerde aynı üretim kabiliyetindeki şeker fabrikalarının normal tesis masraflarına nazaran şeker fabrikalarımız hemen hemen iki misline mal olmuştur. Bundan başka memleket koşullarına hiç uygun olmayan inşaatı, daha başlangıçta Paşabahçe Şişe ve Cam Fabrikasının yıpranma payı ve faizinin, diğer memleketler cam fabrikalarına nazaran yaklaşık iki misline mal olmasının sebebidir.”* (Tekeli:187-188)

Anlaşılan planlama (yanlış yer seçimi vb.gibi) ve ihale etmede izlenen yöntemlerde yapılan hatalar, zaman ilerledikçe devlet bütçesine büyük sorun olacak KİT’lerin daha doğum aşamasında hatalar yapıldığını göstermektedir.

Diğer taraftan mekân konusunda bir başka önemli saptamayı Ayhan Aktar (2000) yaparak; azınlıklar ile yaşanan sürecin ana fonunda İstanbul’un yer aldığını özellikle belirtmiştir.

Aktar’a göre *“ülkemin en kalabalık, ticaret burjuvazisinin en yoğun olarak bulunduğu bir şehir olan İstanbul, aynı zamanda toplumsal farklılaşmanın en net olarak hissedildiği, gösterişçi tüketim ve israfın sergilenmesine son derece uygun ve farklı yaşam tarzlarına sahip azınlıkların yoğun olarak bulunduğu bir kentti. Dolayısıyla Varlık Vergisi uygulamasının İstanbul’dan bakılarak izlenmesi, aynı zamanda gayrimüslim azınlık ile merkezi otorite arasındaki ilişkilerin kavramsallaştırılmasında yararlı olmuştur”* (Aktar,2000: 139).

Bu arada, Varlık Vergisi uygulamasını dönemin politika ve uygulayıcıları bağlamında bir hayli sert eleştiren Faik Ökte Bey’in uygulayıcı olarak kaleme aldığı ve bir hayli ses getiren ‘Varlık Vergi Faciası’ adlı kitabından yararlanan Cahit Kayra (2011) Faik Bey’in eleştirilerini şu şekilde kısaca özetlemektedir: *“İlgili dönemin politik ve ekonomik düzenini kısa başlıklar halinde belirlemek gerekirse; ekonominin iyi organize edilmediğini, yabancı sermaye konusunda girişimlerin yetersiz*

olduğunu, ekonomi politikasının yanlış olduğunu, devletçiliğe fazla yaslanıldığını, sanayiinin tayini konusunda yanlış yapıldığını, plan yapılmadığını ve nihayet tedbirli devlet adamları olsaydı bu felaketin olmayacağını bizzat belirtmiştir” (Kayra,2011: 62-63),

Bu noktada belirtmek gerekir ki Kayra (2011) bu görüşlerin çoğunluğuna katılmadığını ve bunların durumu gerçekçi olarak yansıtmadığını özellikle belirtmektedir. Buna göre; eleştirilere hedef olan 1923-1939 dönemi milli gelirinin 1929 Dünya Ekonomik Krizi'nin getirdiği tahribata rağmen yüksek düzeyde arttığını, yine bu dönemde dolaşımdaki para düzeyinin son derece iyi yönetildiğini, fiyatlar seviyesinin yükselmediğini belirtmiştir. Yine bu dönemin yabancı sermaye getirilmesi için uygun bir dönem olmadığını, buna rağmen Sovyetlerden ve İngiltere'den önemli yardımları sağlandığını belirterek hemen hemen Ökte'nin tüm öne sürdüğü görüşleri çürütmeye yönelik açıklamalar yapmıştır (Kayra: 63).

Diğer taraftan, özellikle son dönemde, yine aynı süreci farklı perspektiften değerlendiren çalışmalar da yok değildir. Örneğin, Koraltürk (2011), Gayrimüslimleri ekonomide Müslümanların rakibi, hatta hasmı, olarak gören bir anlayışın zaman zaman TBMM çatısı altında dillendirildiğine tanık olduğuna dair Meclis Zabıtlarını işaret etmektedir (Koraltürk,2011:115).

Hatta Koraltürk “(Erken Cumhuriyet Döneminde) Ekonominin Türkleştirilmesi” adlı kitabında bir bölümü ‘İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası’nın Türkleştirilmesi’ konusuna ayrıarak, sürecin nasıl geliştiğine ilişkin doyurucu bilgiler vermektedir.

Örnek vermek gerekirse; Müslüman-Türk tüccarını, milli iktisat düşüncesi doğrultusunda bir çatı altında toplamak, bir güç odağı haline getirmek için kurulan Milli Türk Ticaret Birliği’nin faaliyete geçmesinden çok kısa bir süre sonra yine İstanbul’da, bu kez esnaf ve işçi kesimi üzerinde de aynı amaçlar doğrultusunda, bu kesimlere nüfuz üzere örgütler kuruldu. Bunlardan biri İstanbul Umum Amele Birliği’ydi. Diğer ise yirmi dört esnaf cemiyetinin bir araya gelmesi ile kurulan İstanbul Vilayeti Esnaf Cemiyetleri Heyet-i Müttehidesi idi. Her iki birlik de işçi ve esnaf topluluklarını Milli Türk Ticaret Birliği’nin güdümünde ve yöreğinde tutmak için kurulmuştu (Koraltürk,2002: 69-70).

Vergi uygulaması ile ilgili gerekçeler konusunda farklı yaklaşımlar da yok değildir. Mesela, Giray (2006) “Maliye Tarihi” üzerine kaleme aldığı kitabında, savaş döneminde kamu gelirlerini arttırmaya yönelik mevcut

vergilere (Kazanç Vergisi, Hayvanlar Vergisi, Bina Vergisi, İç İstihlak ve Muamele Vergisi ve ithalattan alınan Muamele vergisi) dört kez zam yapıldığını belirtmiştir. Ancak buna rağmen, sonuç alınmadığı gibi bu düzenlemeler sonucu vergi sisteminin karmaşık hale geldiğinin altını çizmektedir. Böyle bir ortamda diğer ülkelerde de savaş sırasında çeşitli biçimlerde uygulanan bir sermaye kazançları vergisi olarak Varlık Vergisi'nin uygulamaya geçirildiğini belirtmiştir (Giray,2006: 241).

Bu gerekçeler belirtilmekle beraber yine aynı kaynakta; Varlık Vergisi'nin gerek miktarının belirlenmesi gerekse tahsili, yükümlülerin itiraz ve temyiz hakları bakımından adaletsiz bir vergi olduğuna dair vurgu yapılmakta, vergi hukuku yönünden birçok eksiği olduğu belirtilmektedir (Giray: 243).

Görüldüğü üzere, uygulamanın neden Varlık Vergisi olarak seçildiği ile ilgili olarak, kesin hükümler vermek kolay görünmemektedir. Ancak, bu dönemde yüksek gelir yaratacak bir unsura ihtiyaç duyulduğu görülmekte, bunun yanı sıra o dönem hüküm süren sosyo-ekonomik ve politik koşullara eşlik eden acele bir çözüm bulma arayışı uygulamayı gündeme getirmiştir.

3.VARLIK VERGİSİ UYGULAMASI

İkinci Dünya Savaşı yıllarında, 11 Kasım 1942 günü TBMM'de görüşülerek kabul edilen 4305 sayılı Varlık Vergisi Kanunu (VVK) sadece iktisadi değil; siyasi ve kültürel açılardan da önemli bir uygulama olarak göze çarpar. Varlık Vergisi uygulaması, esas olarak, kanunun hazırlanışı; TBMM'de kabulü; o dönemin yayın organlarında desteklenmesi; kimin ne kadar vergi ödeyeceğini tespit eden komisyonların çalışma biçimleri; vergi mükelleflerinin isimlerinin ve vergi miktarlarının ilan edilmesi; en fazla bir ay süreyle sınırlandırılmış ödeme süresi; bu süre içinde vergi borcunu ödemeyenlerin mallarının haczedilerek icra yolu ile satışı ve bütün bunlara rağmen vergi borcunu ödeyemeyen mükelleflere borçlarını; “bedenen çalıştırarak ödetmek” amacıyla çalışma kamplarına gönderilmeleri gibi alt süreçler içerir (Aktar,2000: 135-136).

Ancak, Varlık Vergisi uygulamasının, bir vergi düzenlemesi olarak, yeni ve orijinal bir buluş sayılamayacağına işaret eden Koçak (1996); “*Birinci Dünya Savaşı sırasında İttihat ve Terakki Hükümeti de aynı politikayı uygulamak istemişti...*” diyerek Harp Kazançları Vergisi Kanun Tasarısı'na (1917) gönderme yapmaktadır (Koçak,1996: 476-477).

Verginin uygulanmasını esas alan VVK'nun bazı maddelerine değinmek, uygulamanın vergi tekniği ve hukuku açısından sıkıntılı yapısını gözler önüne sermektedir.

Mesela; komisyonlar, şirketlerin yükümlülüklerini saptadıkları sırada, şirket ortaklarının da servet derecelerini ve olağanüstü kazançlarını araştırarak, bunların da yükümlülüklerini takdir edeceklerdi. Üstelik aynı komisyonlar, mükelleflerin vergi yüklerini 15 gün içerisinde saptamak zorundaydılar. Eğer bu konuda bir sıkıntı olursa, komisyonlarda memur olmayan üyeler, hemen değiştirilerek süreç devam edecekti. Aynı şekilde, yükümlüler, vergilerini, tebliğ tarihinden itibaren, 15 gün içinde ödemek zorundaydılar.

Koçak (1996) burada daha dikkat çekici birkaç noktanın daha altını çizmektedir. Şöyle ki; “Mahallin en büyük Mal Müdürü, bu sürecin geçmesini beklemeden, gerekli gördüğü takdirde, gerek gördüğü yükümlülerin menkul ve gayrimenkullerini, alacak, hak ve menfaatlerini ihtiyaten hacine karar verebilecekti.”(Koçak: 484-485).

Üstelik bahsedilen karar ve işlemlerle ilgili, adi ve idari dava açma hakkı da bulunmuyordu.

Nihayet, komisyonlarca saptanan servet derecelerinin ne ölçüde vergilendirileceği de tartışılacak ve sonunda, G Grubu'ndan, M Grubu'na kıyasla asgari iki, azami üç misli vergi alınmasına karar verilecektir.

Ancak yine Koçak'ın belirttiği üzere; Ankara'dan gelen bir talimatla, G Grubu'nun vergisi beş ila on misli ağırlaştırılacaktır (Koçak,1996: 488).

Yapılan itirazların dökümü Tablo 1'de sunulmaktadır. İtirazların incelenmesi süreci TBMM çatısı altında 1947'ye kadar sürmüştür.

Diğer taraftan, yapılan uygulamalarla ilgili, Aktar (2000) tarafından yapılan açıklamalar da benzer endişeleri taşımaktadır.

Şöyle ki; “resmi kaynaklardan alınan abartılı bilgilerin, fiilen mevcut olmayan ticari istihbaratın, vergi kaçırmaya son derece açık kazanç vergisi beyannamelerinin ve nihayet estimatörlerin geniş hayal dünyasının mahsulü olan geçici Varlık Vergisi miktarları onaylanmak üzere komisyonlara sevkediliyordu.” (Aktar,2000:164).

Tablo - 1 Varlık Vergisi Miktarına İtiraz Etmek İçin Değişik Makamlara Verilen İtiraz Dilekçeleri

İtiraz Nedeni	M Grubu*	Karara Bağlanan	G Grubu**	Karara Bağlanan
Maddi Hata	515	497	1.432	1.226
Müteferrik	2.459	2.394	3.094	2.491
Fazlalık	6.167	4.970	10.649	8.641
Toplam	9.141	7.794	15.175	12.358
*Müslüman **Gayri Müslim				

Kaynak: Cemil Koçak, 1996,pp.492.

Uygulama ile sorunlar bu kadarla sınırlı değildir. Örneğin “*Bedenen çalıştırarak ödetme*” konusunda Cemil Koçak’ın (2009) çalışmasından öğrendiğimiz kadarıyla bir talimatname hazırlığı için ilgili bakanlıklara gönderilmiş resmi yazılar mevcuttur. Hatta 26 Aralık 1942 tarihli Nafia Vekâlet’inden (Bayındırlık Bakanlığı) Başbakanlığa yazılan bir yazıda talimatnamenin hazır olduğu haberi veriliyordu. Ancak söz konusu talimatname taslağı dosyada bulunmamaktadır (Koçak,2009: 386-387).

Koçak’ın çalışmasında, *çalışma mükelleflerinin dönüşü* ile ilgili olarak; 3 Aralık 1943 tarihli bizzat Başbakan’ın imzaladığı ve bakanlıklara gönderilen yazıda konuyla ilgili şu karar açıklanıyordu: “*Varlık Vergisi borçlarını kanunun tayin ettiği müddet içinde ödemediklerinden dolayı çalışma mükellefiyetine tabi tutulmuş olan vatandaşların, aile ve iş muhitlerinde çalışarak, bakiye borçlarını ödeyebilmek imkanlarını bulabilmeleri için aileleri nezdinde iadeleri tensip olunmuştur*” (Koçak: 390).

Bu noktada belirtilen hususları farklı değerlendiren çalışmalar da yok değildir. Yukarıda işaret edildiği üzere Cahit Kayra (2011) yaptığı değerli çalışmada, - özellikle dönemin bürokrati Faik Ökte’nin kitabını merkeze alarak- yapılan tüm eleştirilerin o dönemi ve kişileri yaralamak amacı taşıdığını ve ekonomik gerçeklerle örtüşmediğine vurgu yapmaktadır.

Kayra; “*rakamlar göstermektedir ki, Varlık Vergisi uygulamasında tahsilat yapılırca, 1943 yılında fiyatları bir önceki yıla göre bir ölçüde ferahlatmıştır. Piyasadan yeterince para çekilmiş, devlet savaş bütçesini denkleştirmiştir. O yıl karşılaşılan büyük çöküntünün bu düzenlenme ile*

önlenmiş olmasının etkileri zaten daha sonraki yıllarda görülecektir” demektedir (Kayra,2011: 72).

Ayrıca Kayra, yine yapılan bazı eleştirilerin subjektif niteliğine ilişkin, bu uygulama ile ilgili olarak vatandaşın devlete olan güveninin sarsılmadığını, güveni sarsılan vatandaşın kim olduğunu bilmediğini ve nihayet Türkiye genelinde böyle bir olayın var olmadığını özellikle belirtmektedir (Kayra: 73).

Diğer taraftan, Varlık Vergisi uygulaması, esas olarak İstanbul’da en ciddi etkilerini göstermiştir. Varlık vergisi açısından İstanbul’un belirgin özellikleri, Tablo-2 dikkatli incelendiği zaman ortaya çıkmaktadır. Toplam Varlık Vergisi mükellefleri açısından %54 ile birinci sırada olan İstanbul’un ağırlığı, tahakkuk edilen vergi miktarında %68’e ve nihayet tahsilatta ise %70’e yükselmektedir.

Tablo - 2 Varlık Vergisi Tahakkuk ve Tahsilat

	<i>İstanbul</i>	<i>Türkiye</i>
A.Toplam Mükellef Sayısı	62.575(%54)	114.368(100)
B.Tahakkuk eden Varlık Vergisi(TL)	317.275.642(%68)	465.384.820(100)
C.Tahsil edilen Varlık Vergisi(TL)	221.307.508(%70)	314.920.940(%100)
D.Ödenmeyen(Terkin Edilen Vergi)		109.986.481
E.Tahsilatın Tahakkuka Oranı(C/B)	%69.7	%74.3

Kaynak: Faik Ökte ve Esat Tekeli’den aktaran, Ayhan AKTAR,2000,140.Vergi yürürlükten kaldırıldıktan sonra terkin edilen toplam, Cahit KAYRA,2011,54.

Varlık Vergisi’nin hukuken tasfiyesinde son adım, 15 Mart 1944 tarihinde çıkan bir kanunla gerçekleşir. Devlet bu vergi ile ilgili olarak, o güne kadar tahsil edilememiş olan tüm alacaklardan vazgeçer. Böylece yaklaşık on altı ay süren Varlık Vergisi uygulaması sona ermiştir (Aktar,2000: 153).

SONUÇ

Geçmiş dönemlerde uygulanan maliye politikalarına ilişkin değerlendirme yapmak, sürecin dinamiklerini ve konjonktürü doğru okuyabilmeyi gerektirmektedir. Varlık Vergisi uygulaması, belki uygulandığı dönemin içinde değil ama daha sonra tartışılan ve üzerine farklı değerlendirmeler yapılan zor bir konudur. Ancak, maliye tarihi açısından, kendi tarihimizin uygulamalarını çalışmalarımıza konu etmek kadar doğal bir durum da yoktur.

Bu anlamda biz bu çalışmamızda Varlık Vergisi'nin, kendinden önceki uygulamalarda olduğu gibi, dönemin iktidar savaşının bir yansıması olduğu kanaatindeyiz. Bu bir anlamda yenilenen bir devlet yapısının dönüşüm evresinde, belirlenen amaçlar çerçevesinde yapılan uygulamalara işaret etmektedir.

Verginin tekniği ve uygulamasında bir hayli sorunlar içerdiği net bir şekilde görülmektedir. Hele günümüzün değişen koşulları açısından bakıldığında, uygulamada belirli bir amaç güdüldüğünden dolayı, uygulamanın kötü yönetildiği dahi düşünülebilir. Tarihi olayları değerlendirirken, zamanın ruhunu kaçırmak bizi yanıltır veya yanlılığa sevk edebilir.

Bu noktada net olarak belirtmek gerekir ki; bu uygulamadan mağdur olan kesimler daha çok gayrimüslimlerdi. 'Bedenen çalıştırarak ödetme' yöntemi gibi gayet sorunlu yöntemler içermekteydi. İlerleyen dönemde yapılacak çalışmalarda, sermayenin el değiştirmesi konusunda kapsamlı analizler yapılabilir. Bu çalışmalar konunun tüm yönleriyle anlaşılması ve geçmişte yapılmış bir düzenlemenin tüm yönleriyle açıklığa kavuşması anlamında maliye tarihi yazınına katkıda bulunacaktır.

KAYNAKÇA

- AKTAR, Ayhan (2000), *Varlık Vergisi ve Türkleştirme Politikaları*, İletişim Yayınları 599, Tarih Dizisi 4, pp.135-164.
- (2006)*Türk Milliyetçiliği, Gayrimüslimler ve Ekonomik Dönüşüm*, İletişim Yayınları 1157, Tarih Dizisi 38, pp.219.
- AKYILDIZ, Ali (2003) , *Para Pul Oldu (Osmanlı'da Kağıt Para, Maliye ve Toplum)*, İletişim Yayınları 876, Araştırma-İnceleme Dizisi 138, pp.429.
- ARICANLI, Tosun (2009), "19.Yüzyılda Anadolu'da Mülkiyet, Toprak ve Emek", *Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*, Ed. Çağlar Keyder ve Faruk Tabak, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, s.131-143, pp.135.
- BELGE, Murat (2011), *Militarist Modernleşme Almanya, Japonya ve Türkiye*, İletişim Yayınları 1679, Murat Belge Toplu Eserleri 15, pp.66.
- FALAY, Nihat (1989), *Maliye Tarihi (Ders Notları)*, Filiz Kitabevi, İstanbul, pp.70-74.
- GİRAY, Filiz (2006), *Maliye Tarihi*, Ezgi Yayınları, 2.Baskı, Bursa, pp.241-243.
- İSLAMOĞLU, Huricihan (1991), *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Köylü*, İletişim Yayınları 127, Araştırma-İnceleme Dizisi 27, pp. 79-80.
- KASABA, Reşit (1993), *Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi*, Belge Yayınları 194, Bilim Dizisi 8, pp.19.
- KAYRA, Cahit (2011), *Savaş Türkiye Varlık Vergisi (Tepkiler ve Yanıtlar)*, Genişletilmiş 3.Baskı, Tarihçi Kitabevi, pp.54-73.
- KIRLI, Cengiz, BAŞARAN, Betül (2012), "18.Yüzyıl Sonlarında Osmanlı Esnafı", *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Esnaf ve Ticaret*, Der. Fatmagül Demirel, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2012, s.7-21.
- KOÇAK, Cemil (1996), *Türkiye'de Mili Şef Dönemi (1938-1945)*, Cilt 2, İletişim Yayınları 360, Araştırma-İnceleme Dizisi 55, 1986, pp.476-492.
- (2009), *Geçmişiniz İtinayla Temizlenir*, İletişim Yayınları 1352, Tarih Dizisi 52,pp.386-390.
- KORALTÜRK, Murat (2002), *Türkiye'de Ticaret ve Sanayi Odaları (1880-1952)*, Denizler Kitabevi, pp.69-70.
- (2011), *Erken Cumhuriyet Döneminde Ekonominin Türkleştirilmesi*, İletişim Yayınları 1660, Araştırma-İnceleme Dizisi 273, pp.115.
- McGOWAN, Bruce (2004), "Ayanlar Çağı 1699-1812", *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, Ed. Halil İnançık ve Donald Quataert, Cilt 2, Eren Yayıncılık, pp.836-837.
- PAMUK, Şevket (1999),*Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999, pp.204.
- (2005), *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 3.Basım, pp.152.

- TEKELİ, İlhan (2008), *Türkiye'de Bölgesel Eşitsizlik ve Bölge Planlama Yazıları*, İlhan Tekeli Toplu Eserler 2, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, pp.46-47.
- (2009), *Sanayi Toplumu İçin Sanayi Yazıları*, İlhan Tekeli Toplu Eserler 11, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, pp.187-188.
- TEKELİ, İlhan, İLKİN, Selim (2003), *Bir Cumhuriyet Öyküsü: Kadrocuları ve Kadro'yu Anlamak*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, pp.150-151.
- YILDIZ, Aytaç (2011), *Üç Dönem Bir Aydın: Burhan Asaf Belge (1899-1967)*, İletişim Yayınları 1559, Araştırma-İnceleme Dizisi 259, pp.119-120.

